

TARBIYASI OG‘IR VA O‘ZLASHTIRISH JARAYONIDA MUAMMOSI BOR O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASHNING PSIXOLOGIK USULLARI

Abdullayeva Sintora Arabjonovna

Andijon viloyati Asaka tumani 16-maktab psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tarbiyasi og‘ir hamda o‘zlashtirish jarayonida muammolari mavjud bo‘lgan o‘quvchilar bilan ishlashning psixologik usullari yoritiladi. Shuningdek, bunday o‘quvchilarda uchraydigan muammolarning sabablari, ularni aniqlash va bartaraf etish yo‘llari hamda psixolog, o‘qituvchi va ota-onaning hamkorligi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: tarbiyasi og‘ir o‘quvchi, o‘zlashtirish, psixologiya, xulq-atvor, motivatsiya, diagnostika, profilaktika, individual yondashuv.

KIRISH

Bugungi kunda maktablarda tarbiyasi og‘ir va o‘zlashtirishda muammosi bor o‘quvchilar bilan ishlash muhim pedagogik va psixologik masalalardan biri hisoblanadi. Bunday o‘quvchilar odatda darsga qiziqmaydi, tartibga rioya qilmaydi, o‘zini boshqara olmaydi yoki bilimlarni o‘zlashtirishda qiyinchiliklarga duch keladi.

Ushbu muammolarning kelib chiqishiga turli omillar sabab bo‘ladi. Eng avvalo, oiladagi muhit muhim rol o‘ynaydi. E‘tiborsizlik, noto‘g‘ri tarbiya, oilaviy nizolar bolaning xulq-atvori va o‘qishga bo‘lgan munosabatiga salbiy ta‘sir qiladi. Shuningdek, bolaning individual psixologik xususiyatlari, sog‘liq holati va tengdoshlar ta‘siri ham muhim omillar hisoblanadi.

Bunday o‘quvchilar bilan ishlashda avvalo diagnostika muhimdir. Maktab psixologi kuzatish, suhbat va testlar orqali o‘quvchining muammolarini aniqlaydi. Bu esa to‘g‘ri yondashuvni tanlashga yordam beradi.

Psixologik usullardan biri — individual yondashuvdir. Har bir o‘quvchining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olib ishlash samarali natija beradi. O‘quvchini tanqid qilish emas, balki uni tushunish va qo‘llab-quvvatlash muhimdir.

Motivatsiyani oshirish ham muhim omil hisoblanadi. Rag‘batlantirish, kichik yutuqlarni e‘tirof etish va qiziqarli usullardan foydalanish orqali o‘quvchining o‘qishga bo‘lgan qiziqishini oshirish mumkin.

Guruhli mashg‘ulotlar va treninglar ham foydali hisoblanadi. Bu mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilar muloqot qilishni, o‘zini boshqarishni va jamoada ishlashni o‘rganadi.

Ota-onalar bilan hamkorlik alohida ahamiyatga ega. Ular farzandiga mehr va e'tibor berishi, uning muammolarini tushunishi va maktab bilan hamkorlikda ishlashi zarur. O'qituvchilar ham o'quvchiga nisbatan sabrli va adolatli bo'lishi kerak. Dars jarayonida interaktiv va qiziqarli usullardan foydalanish o'zlashtirishni yaxshilaydi.

Bolalar nimani istashadi – bu o'qituvchining olidida turgan bosh masala bo'lib hisoblanadi. Agar biz sichqonni tutmoqchi bo'lsak, qopqonga qip-qizil bo'lib pishgan gilosni qo'ymaymiz, balki pishloq bo'lagini qo'yamiz, ya'ni bunda o'z istagimiz va ta'bimizga ko'ra emas, balki kemiruvchilarning ta'bidan kelib chiqib ish yuritamiz. Shuni mudom yodda tutishimiz va anglashimiz lozimki, faqat biz nimani istashimizgina muhim emas, balki bolalar nimani istashlari ham juda muhimdir. Uni sindirishga va qayta qurishga urinmang: u o'z xohish-istaklari uchun aybdor emas. Tarbiyaning tabiatga moslanganligi g'oyasini yodda tuting. O'qituvchining vazifasi – agar pedagogik maqsadlarga mos kelmasa, intilishlarning yo'nalishini o'zgartirish.

Agar biz bolalarning chekmasligini istasag-u, biroq o'quvchini chekish istagi tark etmasa, unga har qancha pand-nasihat qilsangiz ham foydasi bo'lmaydi. Bolalarni qo'rqitish uchun odatda ko'p misol qilib keltiriladigan “nikotindan o'lgan ot” sizga yordam bermaydi. Ammo siz o'quvchingizda musobaqada g'olib bo'lish, futbol jamoasiga qo'shilish yoki sinfdagi bir go'zal qizning nazariga tushish istagi borligini bilib qolsangiz, unga tushuntiringki, chekish bu borada muvaffaqiyatsizlikka uchrashiga sabab bo'lishi mumkin.

Qiziqishlar va mayllarni hisobga oling. Tushunish – kechirish demakdir, degan hikmat bor. O'quvchini agar o'qituvchi tushunmasa, kim tushunadi? O'quvchilar orasida hech narsaga qiziqmaydigani bo'lmaydi. Bu allaqachon hammamiz uchun ma'lum bo'lgan aksioma bo'lsa ham, hamon biz o'quvchilar qiziqishlarini hisobga olishni o'rganmaganmiz.

O'qish-o'rganish va o'z-o'zini takomillashtirishning kuchli stimuliga nisbatan qiziqish uyg'otishning juda ko'p qo'shimcha vositalari borligini unutmaslik kerak. Shulardan biri bolalarning yorqin obrazlar, va formalarga bo'lgan qiziqishlariga asoslanadi. Intellect hissiy kechinmalar ta'siriga tez tushib qoladi va o'quvchi unga ko'proq ta'sir ko'rsatib turgan xatti-harakatlarni bajarish uchun yo'l va bahona qidira boshlaydi. Qiyin vaziyatlarda shakldan mazmunga, his-tuyg'udan mantiqqa qarab borish kerak bo'ladi. Shunday yo'l tutsangiz bolalarni o'z maqsadlaringizga qiziqtirish imkoniyatingiz katta bo'ladi. O'z g'oyalaringizni dramalashtiring, – deb maslahat beradi D.Karnegi, – ularni samarali va yorqin shaklda etkazing.

O'quvchilaringizni qiziqtiradigan narsalar haqida gapirishga harakat qiling, to'g'rirog'i ishni shundan boshlang. Bolalarning qiziqishlari, fikrlari, baholariga nisbatan hurmat bilan qarang. Mayli, ko'proq bolalar gapirishsin. Ba'zi bir masalalarda sizda ma'lumotlar etishmasligidan cho'chimang, o'quvchilar bir muddat sizning “o'qituvchingiz”ga aylansalar ham mayli. Yodda tuting: sizning maqsadingiz -

o`quvchilarning qiziqishlari yo`nalishini tarbiya va didaktik maqsadlarga tomon burish.

O`rtacha odamni butun dunyo bo`yicha o`z ismi boshqa barcha ismlardan ko`ra ko`proq qiziqtiradi. Biz har qancha ta`qiqlab qo`ymaylik, baribir bolalarning devorlarga, partalarga, daraxtlarga ismlar, laqablarni o`yib yozib qo`yganiga ko`zimiz tushadi. Bolalardagi bu kuchli istakni stimullash o`rnida qo`llaymiz. Sinf doskasiga, plakatlarga katta-katta harflar bilan alohida ajralib turadigan bolalarning ismlarini yozinglar, deb topshiriq bersangiz, bolalarda sizning predmetingiz, shaxsingizga nisbatan qiziqish paydo bo`lishiga erishishingiz mumkin.

O`quvchining niyatini bilishga harakat qiling. Niyat ehtiyoj asosida paydo bo`ladi. Masalan, o`quvchi fermer bo`lishni niyat qildi deylik. U har kuni xo`jalikda biror bir ish qilishni niyat qiladi. U hamma narsani o`ylab qo`ygan, rejalashtirgan, hatto vaqt byudjetidan bir qismini shu ish uchun ajratgan. O`ylab ko`ring, agar qo`pol ravishda uning rejalarini buzib qo`ysangiz nima bo`ladi. Agar o`qituvchi o`z ishlarini belgilab qo`ygan bolaga rejalarini o`zgartirib yuboradigan topshiriq bersa, u muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Shunday – ikki yo`ldan birini tanlash vaziyatiga tushib qolgan o`quvchining xulq-atvorida keskin o`zgarishlar paydo bo`ladi.

O`quvchilarga o`z oldilariga qo`ygan niyatlariga erishishlari uchun yordam berish yo`lini qidiring. Gap shundaki, ko`pincha niyat vaziyatli motivlar ta`sirida vujudga keladi va o`quvchi bu niyatini amalga oshirishi uchun kuchi etish-etmasligi haqida o`ylab ham o`tirmaydi. Hayotda bunday voqealarni tez-tez uchratib turish mumkin. Masalan, o`quvchi onasining zorlanib yalinishlari, ko`z yoshlariga azbaroyi achinganidan o`z xulq-atvorini o`zgartirishga ahd qiladi. Ammo mavjud vaziyat, muhit uning imkoniyatlaridan ko`ra kuchliroq, o`ylagan niyatini amalga oshirish uchun uning kuchi etmaydi. Bergan va`dasining ustidan chiqmaganligi uchun uni ortiqcha tergamang. Yaxshisi uning ko`nglini ko`tarib, unga aniq va kuchi etadigan maqsadlar qo`yishga yordam bering. Agar maqsadlar murakkab va unga erishish uchun uzoq vaqt talab etiladigan bo`lsa, uni amalga oshirish uchun qanday qilib, sekin-asta harakat qilish lozimligini tushuntirib boring.

O`quvchining hurmatga sazovor bo`lish istagini rag`batlantiring. Hurmate`tibor qozonish istagi hamma odamda mavjud bo`ladi. Ko`pgina bolalar bilim uchun emas, balki e`tiborga tushish uchun o`qishga harakat qiladilar. Ularni yuqori darajadagi raqobat muhiti o`ziga tortadi. Agar bu stimullash o`quvchi ongida ildiz otib, o`rnishib qolgan bo`lsa va ta`lim jarayoniga ijobiy ta`sir ko`rsatsa, undan to`g`ri foydalanishga harakat qilish kerak.

“Odamlar nazariga tushish” dan umidini uzgan, o`z-o`ziga nisbatan past baho beradigan o`quvchilarga qanday qilib shu “kasallik”ni yuqtirish mumkin? Bu o`rinda turli xildagi hissiy-irodaviy sohalarga murojaat qilishga va turli xildagi nostandart qarorlar qabul qilishga to`g`ri keladi. Masalan, o`quvchiga “dushmanlarini o`ldirish”ga

yordam bering. Ko`pgina odamlar o`zida mavjud bo`lgan qo`rquv va irodasizligi tufayli o`z imkoniyatlarini, layoqatlarini namoyish eta olmay qolib ketganliklarini o`quvchiga tushuntiring. Tish doktoriga borib qiynalgandan ko`ra, tishsiz qolgan osonroq emasmi?!

O`quvchini uni cho`chitadigan muhitda yolg`iz qoldirmang, toki u bunday vaziyatda yo`l topishni o`rganib olmaganicha. O`quvchi doska oldida javob berishga qo`rqsa, u bilan yakkama-yakka tarzda mashq qiling. Sizning vazifangiz – o`quvchida o`ziga ishonch hissini paydo qilishga yordam berish. Faqat shundan so`nggina u mustaqil ravishda “dushmanlar bilan jangga” kira olishi mumkin. Shuni unutmangki, xavotirlik darajasi yuqori bo`lgan o`quvchilarning 75% i yangi tanbehlari kundalik daftardagi yozishmalarni emas, balki, aynan, sizning qo`llab-quvvatlashingizni kutib turadi.

O`quvchi xatti-harakatlari oqibatini ko`rsating. Tadqiqotchi A.Gavrilova turli yoshdagi o`quvchilarga maxsus tuzilgan matnni o`qib, uni davom ettirishni topshiradi. Bu matnda bir bola o`ziga sovg`a sifatida berilgan kuchukcha o`zining oldingi xo`jayinini qo`msayotganligini sezib qoladi. Bu vaziyatda bolaning oldida ikki yo`l – kuchukchani o`z egasiga qaytarish yoki o`zida qoldirish shartidan birini tanlash turibdi. O`quvchilar matnni davom ettirib, bola bu kuchukchani oldingi egasiga qaytaradimi yoki o`zida qoldiradimi, shuni yozishlari kerak edi. Bu tajribada ishtirok etgan o`quvchilarning deyarli hammasi “bola kuchukchani o`zida qoldirishi kerak”, – deb yozishgan. O`quvchilarda qiyin ahvolda qolgan hayvonlargagina emas, hatto odamlarga nisbatan ham hamdardlik bildirish hissi yo`qligi aniqlangan.

Bu nimadan dalolat beradi? Axloqiy jihatdan noqislikni, hissizliknimi? Faqat bunigina emas. Bizning o`quvchilarimiz o`zini birovning o`rniga qo`yib ko`rish, uning kechinmalarini his etishga o`rganmaganlar. Ular o`z xatti-harakatlarining oqibatlari haqida o`ylab ko`rish, unga baho berishga odatlanmaganlar. Agar pedagog vaqtda va ishonarli ravishda o`z o`quvchilarining ko`zini ochib qo`ysa, u o`quvchi xulq-atvorini yaxshi tomonga o`zgartirishning qo`shimcha va samarali stimuliga ega bo`ladi.

Tajribali pedagoglardan biri bilan suhbatlashganimizda, u shunday dedi: “Men Olimjonga hech qanday bilim, malaka, ma`lumot talab etilmaydigan faoliyat turlari haqida bir nechta hayotiy misollar keltirishni taklif etdim. Agar shu topshiriqni bajara olsa, men unga o`z predmetimdan ijobiy baho qo`yishga va`da berdim. Men uchun kutilmaganda Olimjon mening savolimga javob bera olmasligini aytdi. Demak, bizning o`zaro suhbatlarimiz unga ta`sir o`tkazibdi. U darslarda ancha yaxshi natijalar ko`rsata boshladi. Keyinchalik unga e`tibor qaratgan yagona kishi ekanligimni u tan oldi”.

O`quvchining qadr-qimmatini joyiga qo`ying. O`quvchida tashabbuskorlikni hamda unda bor bo`lgan barcha ijobiy fazilatlarini uning qadr-qimmatini joyiga qo`yish orqali rivojlantiring. Agar sharoit shuni talab qilsa, biroz yolg`on ishlatishdan ham qo`rqmang. Chunki aldash – bu kishiga aynan u o`zi haqida o`ylaganlarini gapirish

demakdir. Siz ishlatgan bu beozor yolgʻon tarbiyalanuvchida yangi kuch-gʻayrat oqimini paydo etishi mumkin.

Agar oʻquvchilarning yutuqlariga chin dildan xursand boʻla olsangiz, ularni qadrlay olsangiz, albatta, juda yaxshi boʻladi. Ammo pedagoglarimizning qoʻl ostidagilar juda koʻpchilik boʻlganligidan, baʼzan ularning har biri uchun kerakli va betakror soʻzni topib aytish qiyin boʻlib qoladi. Bu oʻrinda aktyorlik qilishga toʻgʻri keladi.

Koʻplab tadqiqotlar natijasida oʻquvchilarning qadr-qimmatini joyiga qoʻyish va mavjud imkoniyatlarini tan olishning beqiyos samara berishi isbotlangan. Nafaqat bolalar, balki kattalar ham, ularning qadri-qimmati eʼtirof etilishini yaxshi koʻrishadi.

Insonlardagi ana shu zaiflikni eʼtiborga olib, har doim ham tanqid qilishdan koʻra maqtash afzalroq ekanligini eʼtirof etiladi. Shuning uchun ham quruq xushomad qilishdan qochgan holda, kishidagi ijobiy jihatlarni tan olishga harakat qilish kerak.

Shundagina tarbiyalanuvchingizda siz istagandek inson boʻlish imkoniyati ortadi. “Siz birovga avval oʻzingiz olishni istagan narsani bering”, – deb maslahat beradi D. Karnegi. Ayniqsa, arzimmas narsalarga yopishib olishdan, boʻlar-boʻlmasga tanbeh berishdan qochish kerak. Oʻquvchini tushunishga chin dildan harakat qiling, narsalarga uning koʻzi bilan qarang.

Oʻquvchining yutuqlarini maʼqullang. “Obrazli qilib aytganda, yaxshi bajarilgan ish uchun bolaning elkasidan qoqib qoʻyish, uni sidqi dildan mehanatni davom ettirishga stimullashtiradi”, – deydi amerikalik pedagog A. Dreer. Maʼqullovchi soʻz, imo-ishora, xatti-harakatlarni faqat eng yaxshi oʻquvchilarga emas, balki oʻquv mehnatida oʻz shijoatini namoish eta olgan barcha oʻquvchiga nisbatan yoʻllash talab etiladi. Shunday holatlar ham boʻlganki, oʻqituvchining past oʻzlashtiruvchi oʻquvchiga bergan oqilona maʼqullovchi bahosi juda katta ijobiy taʼsir oʻtkazgan. Tadqiqotlarning koʻrsatishicha, ijodkorlikka yoʻllovchi asosiy motiv – bu kishining oʻz faoliyati natijasini yaxshilashga qaratilgan xatti-harakatidir. Bu holat xuddi kishining oʻzi bilan oʻzi musobaqalashib, oldin erishgan natijasidan yanada yaxshiroq natijaga erishish uchun tirishishiga, paydo boʻlgan muammoni nihoyatda ajoyib yoʻllar bilan hal etishga urinishiga oʻxshaydi.

Muvaffaqiyatga intilish istagining kuchliligi baʼzan boshqa maqsadlarni toʻsib qoʻyadi va ular erishish qiyin boʻlgan gʻoyaga aylanadi. Kompyuter xakerlari (kompyuterning oldida juda koʻp vaqtini oʻtkazadigan yoshlar) – boshqa barcha ishtiyoqlarni soʻndiradigan xatti-harakat boʻlib, undan bolani boshqa mashgʻulotga eʼtiborini qaratish maqsadida foydalanish mumkin.

Har birimiz oʻquvchi muvaffaqiyati ahamiyatini chetlab oʻtadigan barcha stereotiplardan qochib, sinfga kirayotganimizda shuni unutmasligimiz kerakki, agar yutuqni ragʻbatlantirishning hissiy ahamiyati, xatolari uchun jazolashning hissiy ahamiyatidan afzalroq boʻlsa, muvaffaqiyatga intilish shakllanadi va kuchayadi. Agar,

aksincha, jazolashning hissiy ahamiyati ragʻbatlantirishnikidan koʻra yuqoriroq boʻlsa, bora-bora oʻquvchida muvaffaqiyatsizlikdan qochish istagi shakllanadi. Shu tariqa faqatgina ota-onasidan gap eshitmaslik va oʻqituvchisini uyaltirib qoʻymaslik uchungina oʻqiydigan oʻquvchilar paydo boʻladi.

Ishingizning taʼsirchanligini oshiring. Qiyin va uncha oʻziga jalb etmaydigan oʻquv faoliyatini qanday qilib oʻquvchilar uchun qiziqarli va istalgan mashgʻulotga aylantirish mumkinligi toʻgʻrisida novator-pedagoglarda juda qiziqarli gʻoyalar mavjud. Oila tarbiyasi toʻgʻrisidagi qoʻllanmada berilgan bir materialdan namuna keltiramiz. Chunki bu misol qanday qilib bola uchun bajarish uncha yoqimli boʻlmagan ishga uni stimullashtirish mumkinligini koʻrsatadi.

Idish-tovoqlarni yuvish qiziqarli va obroʻli ish deb kim ayta oladi? Ammo shunday kishilar ham borki, ular uchun idish-tovoq yuvish shunchaki qiziqarli emas, balki sevimli mashgʻulot boʻlib hisoblanadi. Bunday munosabat qanday qilib paydo boʻlishi va shakllanishi mumkin degan savolga yoshi kattaroq bir ayol shunday javob beradi: “Men hali yoshgina bola boʻlgan vaqtimda onam agar aqlli qiz boʻlsam, menga idish-tovoqni yuvishga ruxsat berishini aytar edi. Bunday mukofotni qoʻlga kiritish uchun men oʻzimni yaxshi tutishga harakat qilar edim”. Bu oʻrinda mukofot sifatida taqdim etilgan idish-tovoq yuvish ishi, haqiqatdan ham, kichkina qizaloq tomonidan mukofot sifatida qabul qilingan. Axir, aslida “mukofot” sanalmaydigan narsa bilan mukofotlashmaydi-ku?

Ishingizning qiziqarli boʻlishida oʻquvchilarning xatosi ham, aniqrogʻi sizning xatolarga munosabatingiz ham yordam berishi mumkin. Oʻquvchilarning xatolaridan maksimal darajadagi stimulni toping: “Ajoyib xato!”, “Haqiqatga olib boruvchi xato”, “Rahmat, sening fikring unchalik toʻgʻri boʻlmasa ham, u mulohaza yuritishga undaydi”, Oʻquvchi kuzatishlarining aniqligi va nozik tomonlarini har jihatdan taʼkidlang: “Men ham senday boʻlganimda, shunday deb oʻylar edim...”, “Avvallari men oʻylardimki, ...”. Shunday qilingki, siz bolalarni undagan narsa u qadar qiyin emasligiga ular ishonch hosil qilsinlar. “Rahmat sizga bolalar, siz bugun menga katta yordam berdingiz”, – deb darsdan soʻng oʻzining 6 yoshli oʻquvchilariga minnatdorchilik izhor etadi, Sh. A. Amonashvilli.

Baʼzida oʻquvchilaringizga nisbatan “kerak” degan soʻzni ishlating. Garchand bu stimul maktab amaliyotida uzoq vaqt davomida qoʻllanib kelingan yagona stimul boʻlsa ham, uning amal qilish imkoniyatlari hali ham cheklangani yoʻq. Albatta, bu stimulga shaxsiy yoʻnalish berish kerak (Sen shunday qilishing kerak, Azizbek! Axir sen oʻgʻil bolasan!). Oʻquvchi qiyinchiliklarni engib, xuddi kattalardek, matonatli kishilardek ish bajarganligidan zavqlanish hissini tuysin. Bundan tashqari, u topshiriqni bajarganligidan xursand boʻlishi va faxr-iftixor tuygʻusini his etishi kerak. Bular, albatta, “kerak” stimuliga qoʻshimcha ravishda amalga oshiriladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tarbiyasi og‘ir va o‘zlashtirishda muammosi bor o‘quvchilar bilan ishlash kompleks yondashuvni talab qiladi. Psixologik yordam, individual yondashuv va samarali hamkorlik orqali ularni ijobiy tomonga yo‘naltirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Overstreet, H. A. 1925. Influencing human behavior. New York: W.W. Norton. 3. З.Кўзиев. «Синф раҳбари ишини ташкил этиш ва режалаштириш». Т., 1997 йил. 4.
2. Дреер А. Преподавание в средней школе США. –М., 1986. – С. 54.
3. Bakhtiyorovna I. K. Methodological Conditions for the Organization and Management of Working with Difficult and Idle Students //CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE. – 2021. – Т. 2. – №. 10. – С. 115-
4. Рустамова Г. Б. HISTORICAL-MYTHOLOGICAL BASES OF IMAGES ASSOCIATED WITH TREES IN FOLKLORE.
5. ZIYO.NET